

*О.Іваненко,
кандидат філософських наук*

ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НА СЕЛІ: ПОЗИТИВИ ТА НЕГАТИВИ

Залежність ефективності соціального захисту і дотримання соціальних гарантій від рівня розвитку економіки, соціальної політики держави, її соціальної спрямованості, стабільності і відповідальності суспільства перед своїми громадянами є беззаперечною і аксіоматичною. Водночас детальний розгляд здійснення цього захисту серед населення України насправді виявляє наявність різноманітних ускладнень та суперечностей, скорочення соціального забезпечення та системи соціальних послуг у країні, про що красномовно свідчать численні публікації у ЗМІ та підтверджують результати опитувань громадської думки [1]. Тобто сьогодні система соціального захисту в Україні також перебуває у кризовому стані. Чому це відбувається? Зумовлено це лише економічною кризою та помилками економічної політики чи це відбувається у результаті політичних пертурбацій, що тривають у зв'язку зі зміною влади в Україні, чи на все це накладаються ще й причини, пов'язані із невирішеністю питань трансформації системи соціального захисту? Питань багато, вони складні, і однозначно відповісти на них непросто.

Економічні перетворення та зміни, що відбувалися в Україні впродовж 1990-х років, позначилися погіршенням соціально-економічного становища, падінням рівня життя населення, його постарінням, демографічною кризою. Соціальна політика цього періоду теоретично наче й була спрямована на посилення соціального захисту населення, проте її засади та механізми виявилися недосконалими і не зазнали необхідних реформувань.

З 2000 р. соціально-економічна ситуація наразі поліпшилася, що відзначається зростанням ВВП, розвитком бізнесових відносин, зниженням рівня безробіття і збіль-

шенням доходів населення. Однак через відсутність структурних змін матеріалізувалася низка нерозв'язаних питань, серед яких, зокрема, низький рівень діяльності вітчизняних підприємств, падіння виробництва, значне поширення тіньової економіки, корумпованість у більшості сфер, інфляція тощо, крім того, політична нестабільність, перманентні вибори, зростання соціальних витрат всупереч можливостям їхнього фінансового забезпечення спричинили серйозні проблеми у забезпеченні стабільності системи соціального захисту в Україні. За даними Доповіді Українського центру соціальних реформ Європейській комісії, соціальні видатки зведеного бюджету 2007 р. становили 55,1%, зокрема, на соціальний захист – 21,4%, на освіту – 19,5%, на охорону здоров'я – 11,7% [2].

Соціальний захист полягає у соціальному забезпеченні й соціальній допомозі з боку держави, і першою чергою це стосується тих осіб, які не в змозі самотужки забезпечити себе, які належать до найуразливіших верств населення, таких, що потрапили у складні життєві ситуації.

Дані моніторингу соціальних змін, що регулярно проводиться в Україні, починаючи з 1992 р., і змальовує тенденції розвитку українського суспільства, демонструють регресивну динаміку відповідей громадян України на запитання про реальну соціальну допомогу (*табл. 1*).

Наведені дані засвідчують, що за вісім років досліджуваного періоду значно зменшилась кількість одноразових грошових виплат у країні, сягнувши рівня, нижчого за той, що був 2002 р. Водночас спостерігається зменшення і щомісячних грошових виплат, які отримували громадяни країни у 2010 р. (з 17,3% у 2005 р. до 16,2% у 2008 р. і до 14,4% у 2010 р.), тобто до такого, який був у країні у передкризовий період. Натомість зросла частка тих громадян, котрі стали більше покладатися на емоційно-психологічний чинник (співчутливе ставлення і допомогу родичів, друзів, сусідів), аніж на державні гарантії. У цьому контексті цікавим фактом є те, що ще п'ять років тому (2006 р.) Міністерством соціальної політики спільно зі Світовим банком було впроваджено спільний проект

Розділ третій

Таблиця 1

Види реальної соціальної допомоги громадян,
отримані впродовж року (%)

Види соціальної допомоги	Рік	2002*	2005	2006	2008	2010
Одноразові грошові виплати		6,4	8,7	7,3	7,8	5,3
Щомісячні грошові виплати		6,3	17,3	14,4	16,2	14,4
Пільги		5,9	7,6	7,8	8,8	7,9
Послуги соціальних працівників		0,7	1,6	2,0	1,3	1,1
Співчутлива допомога родичів, друзів, сусідів, колег		10,3	12,2	10,4	9,4	12,4
Отримав путівку на оздоровлення, допомога в госпіталізації		0,1	2,4	1,7	2,3	1,4
Потребував допомоги, але не отримав ніякої підтримки		1,8	3,1	3,0	1,3	1,3
Не мав потреби в допомозі		36,2	25,3	23,4	16,5	21,8
Інше		35,8	32,9	40,2	43,8	41,3

*Це питання не включалося в моніторингові опитування, що проводилися до 2002 р.

“Удосконалення системи соціальної допомоги”, що мав на меті оптимізацію соціальної допомоги в Україні, покращання обслуговування та адресної спрямованості грошових виплат населенню. Проте згідно з даними дослідження удосконалення торкнулося передусім лише технічної сторони питання, тобто технічного оснащення, програмного забезпечення та покращання санітарно-гігієнічних умов чиновників місцевих управлінь праці та соціального захисту, а не збільшення розмірів грошових виплат тим, хто потребує соціальної допомоги.

Якщо звернути увагу на поселенські відмінності, то сільське населення у цілому перебуває у гіршій ситуації, аніж міське, через брак робочих місць, занепад соціальної інфраструктури, обмежений доступ до якісної освіти, охорони здоров'я, повноцінного дозвілля тощо [3]. Загалом становище сільського і міського населення істотно відрізняється: на селі, наприклад, частка бідних ледь не вдвічі перевищує міську, у сільській місцевості проживає

найбільша кількість пенсіонерів. Відповідно, якщо говорити про види соціальної допомоги, отримуваної впродовж року сільським контингентом, то на них припадає менший відсоток порівняно із міським населенням України. Така тенденція зберігається впродовж всього досліджуваного періоду (2002–2010 рр.) і не залежить від того, про який саме різновид соціальної допомоги йдеться. Так, 2002 р. одноразові грошові виплати у невеликих містах отримували 36% мешканців, у великих 28%, а на селі – 23%, 2006 р. – 34%, 33% та 17% відповідно, 2008 р. – 33%, 29% та 25% відповідно.

Одну із серйозних соціальних проблем становить проблема постаріння українського населення. Фінансово-економічна ситуація, демографічні тенденції потребують серйозного реформування у сфері соціального захисту, зокрема у сфері пенсійного забезпечення. Пенсійна система сьогодні є темою численних обговорень та дискусій у ЗМІ і є однією із найскладніших щодо її здійснення. І не дивно: у країні, де кількість осіб пенсійного віку майже дорівнює кількості працездатного населення, і їхня чисельність щорічно зростає, пенсійне питання досі залишається нерозв'язаним і спроби, що пропонуються як порятункові, аж ніяк не є оптимальними. За даними опитування, проведеного у травні 2011 року (омнібус–2011), серед найважливіших питань, що викликають сьогодні стурбованість у пересічного українця, перших три місця очолили стрімке зростання цін (71,7%), невивплата зарплат і пенсій (64,7%) і втрата роботи (62,7%). За кожною з позицій селяни випереджають мешканців інших типів поселень.

Загалом на запитання про нещодавні зміни у житті більше половини населення країни (57%) зазначили відчутне погіршення загальної економічної ситуації за останні три місяці, 66,5% вказали на зниження рівня життя, 50% – на гарантії зайнятості, забезпечення роботою, і по кожному з цих запитань селяни становлять більшість порівняно із жителями інших типів поселень (від 27% до 32% селян проти, наприклад, 11–12% мешканців Києва).

Захист з боку держави передбачає фінансування з державного бюджету, і більше половини витрат припадає на

Розділ третій

утримання пенсіонерів, надання їм певних пільг та допомог. Питання про пенсійне забезпечення також звучало в опитуванні 2011 р. Згідно з відповідями лише 11% опитаних вказали на погіршення ситуації із виплатою пенсій пенсіонерам, переважна ж більшість мешканців країни (74%) впродовж останніх трьох місяців не відчула будь-яких змін, а у 8% населення України ситуація навіть поліпшилася.

Серед 11% тих, хто вказав на погіршення ситуації, більшість становлять мешканці Криму, столиці, Львівської і Хмельницької областей. Поселенський зріз проблеми вказує на домінування сільського населення серед тих, хто останнім часом відчув перебої із пенсійними виплатами (табл. 2).

Незважаючи на те що мешканці столиці серед тих, хто відчув навесні цього року погіршення із пенсійним забезпеченням, селян порівняно із киянами все ж понад двічі більше (12% проти 28% відповідно). Серед тих 8% опитаних, які вказали, що особисто у них ситуація із пенсійним забезпеченням останніми трьома місяцями покращалась, мешканці сільських територій значно відстають від жителів інших типів поселень (18,6% проти 33,4% у невеликих містах і 42,6% у великих). Тобто місце проживання та пенсійний вік є ключовими чинниками, що визначають рівень добробуту та благополуччя у країні.

П'ять років тому (дослідження 2005 р.), наприклад, з'ясувалося питання, наскільки громадяни України вірять

Таблиця 2

Оцінка ситуації із виплати пенсій пенсіонерам
за останні три місяці залежно від типу поселення (%)

Варіанти відповідей	Київ	Місто з населенням понад 100 тис. осіб	Місто з населенням до 100 тис.	Село
Погіршилось	11,7	33,4	26,9	27,9
Залишилось без змін	12,4	34,5	23,8	29,8
Поліпшилось	8,5	42,6	30,2	18,6
Без відповіді	18,5	28,0	26,8	26,7

у те, що через десять років пенсії зростуть до рівня прожиткового мінімуму в країні. Розподіл відповідей за типом поселень засвідчив, що найоптимістичніше були налаштовані саме мешканці сільських територій: кількість цілковито переконаних у зростанні державного захисту і пенсійного забезпечення у десять разів перевищувала число оптимістів столиці (45% проти 4,4% відповідно); тих, хто був більш переконаний у можливості позитивних змін, аніж ні, на селі також було у п'ять разів більше, ніж у Києві (35% проти 7% відповідно).

Прожитковий мінімум – сукупна вартість набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімальної кількості послуг, необхідних для нормального функціонування людини, задоволення її основних соціальних та культурних потреб – те, що становить споживчий кошик, і котрий має змінюватися не рідше, ніж один раз на п'ять років. Однак востаннє його переглядали 2000 р. [4]. Прожитковий мінімум у 2005 р. становив 423 грн на особу, у 2011 р. – 911 грн, мінімальна пенсія у 2005 р. – 332 грн, 2011 р. – 764 грн. Тобто ми дійшли висновку, що у 2005 р. оптимізм селян був цілком виправданим і зрозумілим, його можна пояснити тривалою перспективою здійснення сподівань та очікувань, оскільки на той час розрив між пенсією і прожитковим мінімумом становив менше 100 грн і за десять років позитивні зміни гіпотетично мали б відбутися (враховуючи, що більшість селян завжди в змозі самотужки забезпечити себе хоча б частиною продуктів харчування). Сьогодні ж, п'ять років по тому, розрив між прибутком пенсіонера і прожитковим мінімумом зріс майже удвічі, і його долати набагато важче через інфляцію, стрімке зростання цін на товари і послуги, у тому числі комунальні, не кажучи вже про задоволення культурних та дозвіллевих потреб. За даними Держкомстату, для 12 млн українців навіть прожитковий мінімум залишається недосяжним: кожен четвертий міський житель (23%) і кожен третій сільський (38%) живе на прибутки, нижчі за мінімальні. У Білорусі, наприклад, на межі бідності проживає вдвічі мен-

ше населення, аніж в Україні. І якби те саме запитання поставили громадянам України цього року, оптимізму і сподівань було б набагато менше чи навіть не було б зовсім.

Через брак ефективних заходів державної політики в країні, спрямованих на розв'язання проблем окремих груп населення, через поглиблення соціальної нерівності, зростання цін, відсутність реформування системи соціального захисту та пенсійного забезпечення рівень відносної бідності в країні залишається практично незмінним упродовж останніх десяти років. На запитання, у чому ж має полягати роль держави у розв'язанні проблем сільського життєвого середовища, поставленого у вибірковому опитуванні сільського населення трьох південних областей та АР Криму цього року*, переважна більшість селян (69,3%) першою чергою вказала на фінансування програм соціального захисту, розвитку сільських територій, 23% позначили законодавче забезпечення виконання соціальних програм.

Глобальні перетворення у всіх сферах суспільного життя країни, що розпочалися з часів проголошення незалежності України, через низку об'єктивних та суб'єктивних причин стали для неї надзвичайно складними і мають більше негативних, аніж позитивних наслідків. Не можна сказати, що держава не намагається дбати про розв'язання найважливіших життєвих питань на селі. Достатньо хоча б взяти до уваги безліч нормативних документів, довгострокових та короткострокових Національних програм тощо, призначених оптимізувати, стимулювати, удосконалювати, відроджувати і т. д. сільські території, село, його соціальну сферу, сільський соціум, весь аграрний сектор. Водночас зазначені у них напрями та заходи насправді виявляються нічим іншим як звичайною констатацією найгостріших проблем, а самі документи мають радше декларативний характер, не викликаючи необхід-

* Опитування проводилося у травні–червні 2011 р. у АР Крим, Дніпропетровській, Запорізькій та Херсонській обл. (N= 1075 осіб, що репрезентують доросле сільське населення).

них позитивних зрушень у розв'язанні ситуації, що склалася на селі, стаючи вектором, спрямованим скоріше на проблеми аграрного виробництва, а не на потреби сільського соціуму, розв'язання соціальних проблем пересічних мешканців, підвищення життєвого рівня та добробуту українського селянства. Наприклад, у запитанні, чи вистачає респондентові дотримання чинних у країні законів, переважна більшість громадян України, незалежно від типу поселення, обрала негативну відповідь, і їхня кількість впродовж восьми років (2002–2010) залишається відносно константною (приблизно на рівні 70%). Окремий аналіз відповідей сільського населення України за той самий період репрезентує іншу картину: зменшення кількості тих, кого влаштовує ступінь дотримання законів і відповідно збільшення числа селян, незадоволених виконанням чинного законодавства в країні (від 62% 2005 р. до 69% 2010 р.) (табл. 3).

Те саме можна сказати і про охорону здоров'я. Особливо мешканців сільських територій. Недостатнє фінансування галузі, неефективне використання наявних ресурсів, обмежений доступ до якісних медичних послуг окремих груп населення, неврегульованість системи надання платних послуг – це далеко не весь спектр проблем сучасної вітчизняної медицини. Так, за даними опитування сільських мешканців АР Крим, Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей, у третині сільських поселень відсутні лікарні (32%), станції швидкої допомоги (38%), медичні амбулаторії (28%), аптеки (28%), навіть аптечні пункти (24%). На запитання про важливість і необхідність

Таблиця 3

Динаміка відповідей на запитання, чи вистачає українському селянству дотримання чинних у країні законів (%)

Варіанти відповідей	2002	2005	2008	2010
Не вистачає	65,6	61,9	68,1	69,1
Важко сказати, вистачає чи ні	22,5	25,4	21,9	21,8
Вистачає	6,1	9,3	7,4	5,2
Не цікавить	5,8	3,4	2,6	4,0

таких медичних закладів в селі у цілому позитивну відповідь дали понад 70% опитаних, а через недосконалість і занепад зазначеної сфери така сама кількість селян вважають, що оптимальною моделлю системи охорони здоров'я мала б бути така, що була у колишньому СРСР, тобто безплатна, лише кожен п'ятий погоджується із ідеєю страхової медицини і тільки піввідсотка опитаних згодні на платні медичні послуги.

І хоча зміна влади 2010 р., а з нею сподівань українських громадян на її обіцянки навести лад у суспільстві, діяти згідно з законами, всебічно поліпшити добробут додали життєвого оптимізму лише третині населення країни, опитування 2011 р. засвідчило, що за рік економічне становище країни та матеріальне становище окремо взятої родини поліпшилось лише у 5% громадян, тобто решта населення, а це – переважна його більшість, відчула різної міри вирішення, яке не залежить ні від віку, ні від місця проживання, ні від типу поселення. При цьому 43% селян вважають, що несприятлива економічна ситуація триватиме довго, а 36% зізналися, що, на їх погляд, економічні труднощі взагалі ніколи не скінчаться.

Література

1. Див. докл. : *Іваненко О.* Соціально-беззахисне українське селянство / *О.Іваненко* // *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг.* – К. : ІС НАНУ, 2010. – С.403–410.
2. *Соціальний захист та соціальне включення в Україні* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?langId=en&catId=750>
3. Див. докл. : *Іваненко О.* Чи виживе українське село в умовах кризи? / *О.Іваненко* // *Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг.* – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 136–142; *Іваненко О.* Сільський соціум на початку ХХІ сторіччя: крок вперед чи десять назад? / *О.Іваненко* // *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг.* – К. : ІС НАНУ, 2008. – С. 149–159.
4. Режим доступу : <http://mojazarplata.com.ua/ua/main/minimum-wage/prozhitochnyi-minimum>